

Kognitív hadviselés – van új a nap alatt?

Bevezetés

2021 májusában a *NATO Review*-ban egy rövid cikk jelent meg a Johns Hopkins Egyetem és az Imperial College London munkatársainak tollából, amely a kognitív hadviselés (*cognitive warfare*) fogalmát ismertette. A cikk szerzői szerint a kognitív tartomány új terület a szárazföldi, tengeri, légi, kibernetikai hadszíntereken túl, és a kognitív hadviselés kombinálja a kiber-, információs és pszichológiai képességeket. Célja az emberi gondolkodás és cselekvés befolyásolása. Már a 2000-es évektől kezdve több publikáció is napvilágot látott, amely szintén a *cognitive warfare* fogalmát használta, eleinte elvétve, majd 2016-tól kezdve egyre gyakrabban. Úgy tűnik, a kognitív hadviselés új terminus azoknak a sorában, amelyek a katonai vagy politikai célok információs ráhatás általi elérését hivatottak leírni, napjainkban különös tekintettel a média, azon belül is a közösségi média szerepére.

Az utóbbi években, elsősorban az 2016-os brexitnépszavazás és az amerikai elnökválasztás óta az információ segítségével történő befolyásolás mindennapos témává vált a sajtóban, a közbeszédben, de a témában született tudományos publikációk száma is ugrásszerűen megnőtt. (Leginkább Oroszországhoz szokták kötni a jelenséget, mivel először az orosz beavatkozás feltételezett eszközeként vált ismertté az ukrajnai válság, a brexitnépszavazás és az amerikai elnökválasztás során, ám mostanra világossá vált, hogy más államok is alkalmazzák, valószínűleg éppen az orosz mintát utánozva.) Ezzel párhuzamosan a fogalomhasználat és a terminológia meglehetősen tarka képet fest. Mintha nem lenne konszenzus arról, hogy hogyan kell nevezni a dolgot, ezért sokan sokféle terminussal élnek: álhírek, propaganda, dezinformáció, információs hadviselés, hibrid hadviselés stb.

Véleményem szerint valójában azonban a kognitív hadviselés koncepciójának egyetlen új eleme sincsen, mivel a kognitív hadviselésről elmondottak teljes mértékben megegyeznek az információs hadviselés fogalmával, és lényegében a propaganda és a lélektani hadviselés fogalmai is ugyanazt a jelenséget fedik le. A tanulmány célja egyrészt a kognitív hadviseléssel foglalkozó publikációk bemutatása, másrészt a fogalom összevetése a korábban használt rokon fogalmakkal. Az alábbiakban a kognitív hadviseléssel foglalkozó publikációk bemutatása során megvizsgálom, hogy mit jelent a kognitív hadviselés fogalma, különbözik-e a korábbiól már ismert, azonos jelentésmezőbe tartozó, hasonló fogalmaktól, illetve van-e létjogosultsága a használatának.

A *kognitív hadviselés* terminus összes előfordulását lehetetlen lenne a teljesség igényével feltérképezni, különös tekintettel arra, hogy számos variációja is létezik, például: kognitív elektronikus hadviselés (*cognitive electronic warfare*), tudásalapú hadviselés (*knowledge-based warfare*), kognitív felforgatás (*cognitive subversion*), hadviselés/

műveletek a kognitív hadszíntéren (*cognitive domain warfare/operations*). Ezért az alábbiakban azokra a publikációkra szorítkozom, amelyeket kifejezetten a kognitív hadviselés fogalmának szenteltek (és ezt lehetőleg a címükben is tükrözik), illetve behatóan foglalkoznak a fogalommal.

1. A kognitív hadviselés a szakirodalomban

1.1. A legkorábbi előfordulások

A kognitív hadviselés kifejezés első nyomát egy 2002-es francia publikációban, Christian Harbulot, Nicolas Moinet és Didier Lucas előadásában¹ találtam, amelyet egy 2018-as ismertetésben mutatott be Giuseppe Gagliano.² A szerzők a kognitív hadviselést úgy definiálják, mint a tudás konfliktus céljára való felhasználásának képességét.

A Google Scholarban végzett keresés azt mutatja, hogy a *cognitive warfare* kifejezés rendszeresen előfordul különböző tudományos publikációkban a 2000-es évektől kezdve, de nem mindig azonos értelemben. Eugen Siteanu 2007-es cikke³ a *knowledge-based warfare* szinonimájaként használja a terminust, és a tudás szerepét, a gondolkodás fejlesztését hangsúlyozza az ütközetekben és a műveletekben számos olyan szellemi eszköz alkalmazásával, amely biztosítja a győzelmet és a kognitív fölény fenntartását. Látható tehát, hogy a kognitív hadviselésnek létezik olyan értelmezése is, amely a tudás, a kognitív képességek szerepét hangsúlyozza a hadviselésben. Itt tehát a hadvezetés kognitív képességeiről és eszközeiről, azok felhasználásáról van szó, amely alapján véve nem új jelenség a hadtörténetben.

Egy 2013-as kínai cikk⁴ az elektronikus hadviselés témájában íródott, és annak legmagasabb fejlődési fokát nevezi kognitívnak.

1.2. Gabi Siboni: Az első kognitív háború

Az általam fellelt első biztonságpolitikai munka, amely a NATO-féle publikációban használthoz hasonló értelemben alkalmazza a *kognitív hadviselés* kifejezést, Gabi Siboninak, az izraeli hadsereg ezredesének 2016-ban megjelent írása, amely a terrorizmussal összefüggésben vizsgálja a fogalmat. Azt írja, a kinetikus akcióknak mindig van kognitív hatásuk a célcsoportokra, és sok esetben a fő cél éppen ennek a kognitív

¹ Christian Harbulot – Nicholas Moinet – Didier Lucas: La guerre cognitive. A la recherche de la suprématie stratégique. Konferencia-előadás. Elhangzott: VI Forum intelligence économique de l'Association Aéronautique et Astronautique Française. Menton, 2002. szeptember.

² Giuseppe Gagliano: The Cognitive Warfare. Aspects of New Strategic Thinking. *Modern Diplomacy*, 2018. március 5.

³ Eugen Siteanu: Knowledge-based Warfare (Cognitive Warfare). *Strategic Impact*, (2007), 3. 55–61.

⁴ Chun-lei Zhang – Xiao-niu Yang: *Elementary Study on Cognitive Electronic Warfare*. Jiaxing, No. 36 Research Institute of CETC, 2012.

hatásnak az elérése a fizikai károkozás helyett. Az utóbbi évek fontos fejleménye annak a képességnek a kifejlesztése, hogy a tömegtudatra hassanak a kibertérben végrehajtott cselekvések segítségével (amelyeket időnként összekapcsolnak a fizikai világban végrehajtott akciókkal).⁵ Így a technikai fejlődés révén kisebb erőfeszítéssel és azonnal lehet befolyásolni a célcsoportokat és hasonló eredményeket elérni, mint kinetikus úton.⁶

Siboni szerint az információs forradalom egyik problematikus komponense, hogy lehetővé teszi nagy létszámú csoportok befolyásolását kognitív manipuláció által és mérhető eredmények elérését, amelyek a döntéshozókat és a közvéleményt érintik – mindezt jóval kisebb költséggel, mint a múltban. A tömegmédia lehetővé teszi olyan üzenetek továbbítását, amelyek különböző közönségeket vesznek célba, és megpróbálják befolyásolni a viselkedésüket, a véleményüket és azt, hogyan fogják fel a saját érdekeiket.⁷ A globális terrorizmushullám részben az interneten közvetített üzenetek eredménye, amely a félelmet is megnöveli a civil lakosság körében.⁸ Izraelnek számolni kell azzal is, hogy jelentős erőfeszítéseket tesznek a diszkreditálására, különböző közönségek tudatát módosítják olyanformán, hogy bojkottálják az izraeli politikát. Az Izrael elleni jogi kampány a nemzetközi közösségben csökkenti az Izraeli Védelmi Erők (Israel Defense Forces, IDF) mozgásterét.⁹

Ez a fajta hadviselés széleskörűen használja az információs infrastruktúrákat a fontos célcsoportok eléréséhez. A kognitív háborúban, amely az egész földgolyóra kiterjed, a fő célkitűzés a modern kommunikációs technológiák sikeres használata.¹⁰ Siboni szerint Izrael jelenleg kognitív háború közepén van, amely az internetes infrastruktúrákat arra használja, hogy terrorizmussal támadja az országot és polgárait. A legtöbb akció az emberek pszichéjét célozza, akár úgy, hogy meggyőzi a nemzetközi közösséget, hogy fellépjen Izraellel szemben, akár úgy, hogy egyéneket arra buzdít, hogy magányos terrorcselekményeket hajtsanak végre. Eközben számos más módon is használják az internetet, hogy Izraelt diszkreditálják.¹¹

Itt tehát már az ellenséges közvélemény és a döntéshozók kogníciójáról, annak manipulációjáról van szó. Siboni tulajdonképpen a terrorizmust vizsgálva annak fő jellemzőjét írja le kognitív hadviselésként: bizonyos politikai célok elérését erőszak vagy gyakran csak azzal való fenyegetés, félelemkeltés által, vagyis annak elérését, hogy az alany a terrorista szándékainak megfelelő irányba megváltoztassa viselkedését. Ehhez az első lépés a kogníció befolyásolása, más szavakkal a viselkedés befolyásolása. Siboni szerint a kognitív hadviselés során közvetített üzenetekkel megpróbálják befolyásolni, hogy a célcsoport hogyan fogja fel saját érdekeit. Ez nem más, mint a szovjet és orosz befolyásolási módszerekkel foglalkozó szakirodalomban reflexív kontrollként emlegetett alapelv.

⁵ Hans-Liudger Dienel et al.: *Terrorism and the Internet*. (H. n.), IOS Press BV, 2010. Idézi: Gabi Siboni: *The First Cognitive War*. In *Strategic Survey for Israel, 2016-2017*. Tel Aviv, Institute for National Security Studies, 2016.

⁶ Siboni (2016): i. m. 216.

⁷ Siboni (2016): i. m. 217.

⁸ Siboni (2016): i. m. 217–218.

⁹ Siboni (2016): i. m. 218.

¹⁰ Siboni (2016): i. m. 219.

¹¹ Siboni (2016): i. m. 222.

A reflexív kontrollról részletes tanulmányt író Timothy L. Thomas amerikai biztonságpolitikai elemző, az orosz katonai gondolkodás avatott ismerője a következőképpen definiálja a fogalmat: „speciálisan előkészített információk közvetítése a partner vagy ellenfél számára, hogy hajlandó legyen önként meghozni a cselekvés kezdeményezője által kívánt, előre meghatározott döntést.”¹²

Keir Giles, James Sherr és Anthony Seaboyer 2018-as tanulmányában olyan gyakorlatként írja le, amely előre meghatározza az ellenfél döntését a magunk javára azáltal, hogy megváltoztatjuk a világról alkotott percepciójának fő tényezőit.¹³ Clifford Reid még 1987-ben a reflexív kontroll lényegét úgy írta le, mint hamis kép közvetítését az ellenfélnek, amely befolyásolja döntéshozatalát. Ez a kép lehet a helyzettel, a saját célunkkal, doktrínáinkkal vagy helyzetfelfogásunkkal kapcsolatos.¹⁴ A reflexív kontroll tehát a döntéshozó kogníciós folyamatainak befolyásolása azáltal, hogy a felé közvetített hamis vagy manipulatív információk hatására másképp fogja fel azt, hogy mi lenne a számára kedvező döntés.

2017-ben Vincent R. Stewart tábornok, a Védelmi Hírszerzési Ügynökség (Defence Intelligence Agency) igazgatója egy előadásban arról beszélt,¹⁵ hogy a háború karaktere változóban van, a harc tér nem mindig fizikai, és a küzdelem sem tisztán kinetikus. A háború kimenetele azon fordul meg, hogy melyik fél képes jó döntéseket hozni, hogy tudja-e, mikor mit kell tenni. A 21. században a hadviselés arról szól, hogy a döntéshozatali térben információt nyerjünk a konfliktus előtt vagy alatt. Ezt nevezi ötödik generációs hadviselésnek. A potenciális ellenfelek az információs teret használják, hogy a kognitív szinten vívják meg a háborút. Stewart értelmezése ahhoz a vonulathoz kapcsolható, amely a kognitív komponens hangsúlyát úgy értelmezi, mint a hadvezetés gondolkodási folyamatainak megnövekedett jelentőségét.

1.3. *Bienvenue, Rogers és Troath*

Emily Bienvenue, Zac Rogers és Sian Troath ausztrál kutatók 2019 májusában arról írtak,¹⁶ hogy a kognitív hadviselés terminus az utóbbi néhány évben lett a hadtudományi szótár része. A kognitív hadviselés szerintük mindazon elemek (hírszerzés, megfigyelés és felderítés, elektronikus hadviselés, pszichológiai műveletek [PSYOPS],

¹² „[A] means of conveying to a partner or an opponent specially prepared information to incline him to voluntarily make the predetermined decision desired by the initiator of the action.” Timothy L. Thomas: *Russia's Reflexive Control Theory and the Military*. *Journal of Slavic Military Studies*, 17. (2004), 2. 237.

¹³ Keir Giles – James Sherr – Anthony Seaboyer: *Russian Reflexive Control*. Kingston, Royal Military College of Canada, 2018. október. 4.

¹⁴ Clifford Reid: *Reflexive Control in Soviet Military Planning*. In *Soviet Strategic Deception*. Stanford, The Hoover Institution Press, 1987. 293–312. Idézi: Giles–Sherr–Seaboyer (2018): i. m. 13.

¹⁵ Kimberly Underwood: *Cognitive Warfare Will Be Deciding Factor in Battle*. *Signal*, 2017. augusztus 15.

¹⁶ Emily Bienvenue – Zac Rogers – Sian Troath: *Cognitive Warfare*. *The Cove*, 2018. szeptember 20.

kiberműveletek) konvergenciáját jelenti, amelyeket a kifejezés 1990-es évekbeli megjelenése óta az információs hadviselés¹⁷ gyűjtőneve alatt tartanak számon.

Azonban ma a katonai és hírszerző szervezetek, amelyek ezzel a vitatott új koncepcióval küzdenek, úgy találják, hogy a kognitív hadviselés több vagy más, mint ezeknek a részeknek az összege. A kognitív hadviselés az információs hadviselés plusz még valami. Clint Wattsra¹⁸ hivatkoznak, aki szerint az, amit az információs hadviselés fogalom leír, az információ háborúja/információs háború (*war of information*), ezzel szemben a kognitív csatatéren az információért folyik háború (*war for information*), ahol az információ tudássá van transzformálva a gondolkodás (kogníció) folyamata által.

A kognitív hadviselés egész társadalmak kognitív feltételeinek megzavarására irányul. A nyitott társadalmak működési képessége – hogy fenntartsák és megújítsák azokat a narratívákat, amelyekre felsőbbrendű anyagi erejük támaszkodik – gyorsan megzavarodik, ha bizonyos kognitív folyamatokat manipulációnak tesznek ki.

Az Egyesült Államok ellenfelei úgy tervezték meg stratégiájukat, hogy elkerüljék az amerikai és szövetséges erőkkal való konfrontációt a nagy intenzitású hagyományos hadviselésben, ezért különböző területeken olyan előnyökre törekedtek, amelyek a hagyományos katonai válaszlépések kiváltásának küszöbértéke alatt maradtak. Ezért ezeknek a képességeknek a területén előnyre tettek szert. Tagadják, megzavarják és ellensúlyozzák az USA és szövetségesei legitimitását alátámasztó narratívákat, és kifinomult és célzott dezinformációs műveletekkel ellehetetlenítik a preferált narratíva újratermelésére irányuló képességüket.

Ez az értelmezés tulajdonképpen megegyezik a pszichológiai hadviselés fogalmával, hiszen a cél a demoralizálás, az ellenséges társadalmat összetartó narratívák, értékrend rombolása. A pszichológiai hadviselés célja bizonyos pszichológiai reakció kiváltása (demoralizáció) pszichológiai és egyéb eszközökkel ideológiai, politikai, katonai célok érdekében (a vélemények, érzelmek, értékek, hiedelmek, viselkedés stb. befolyásolásán keresztül). A pszichológiai hadviselésről 2004-ben fogalomtörténeti áttekintést publikáló Sunil Narula az alábbi definíciót javasolja:

„A kommunikáció/információ minden formájának és egyéb pszichológiai cselekvéseknek a tervszerű használata, ideértve a politikai, katonai, gazdasági és ideológiai akciókat, amelyeknek célja az ellenséges és nem ellenséges, mind hazai, mind külföldi csoportok véleményeinek,

¹⁷ Az információs hadviselés általánosságban véve az információ, illetve az információs rendszerek birtoklásáért és ellenőrzéséért folytatott küzdelmet, az információ, a kommunikáció fegyverként való használatát jelenti a hadviselésben, és széles körben alkalmazzák világszerte annak a jelenségnek a jelölésére, amely magában foglalja a harcéri információs műveleteken és a kiberhadviselésen kívül a pszichológiai hadviselést, a propagandát, a tömegek médián keresztüli befolyásolását, a big data jellegű adatgyűjtést és -feldolgozást. Martin C. Libicki: *What is Information Warfare?* Washington, National Defense University, 1995.; Daniel Ventre: *Information Warfare*. London, Hoboken, ISTE – John Wiley & Sons, 2016. xiv.

¹⁸ Clint Watts: *Messing with the Enemy. Surviving in a Social Media World of Hackers, Terrorists, Russians, and Fake News*. New York, Harper Paperbacks, 2019.

érzelmeinek, attitűdjeinek és magatartásának befolyásolása olyan módon, hogy az a nemzeti célok elérését támogassa.”¹⁹

(A pszichológiai hadviselés lényegét tekintve nem különbözik a propagandától és a dezinformációtól, csak alkalmazásának körülményeiben [háborús környezet].)

1.4. Backes és Swab

Szintén a kognitív hadviselés fogalmával operál a 2019 novemberében a Harvard Kennedy School Belfer Center munkatársai, Oliver Backes és Andrew Swab tollából megjelent elemzés, amelyben arról írnak, hogy Oroszország a dezinformációt és az információs műveleteket tartja a leghatékonyabb eszköznek arra, hogy befolyásolja a politikai fejleményeket adott országban, kihasználja a belföldi politikai, társadalmi és etnikai megosztottságot, hogy megváltoztassa a választók gondolkodásmódját és szavazatát. Kognitív hadviselésnek nevezik azt a tevékenységet, hogy információs eszközök segítségével megváltoztatják a célország lakosságának gondolkodását és ezen keresztül azt, ahogyan cselekszenek.²⁰ Az információs és kibereszközök „toxikus stratégiai kombinációjának” is nevezik a kognitív hadviselést,²¹ de véleményük szerint Oroszország a dezinformációt és a befolyásoló műveleteket tekinti a politikai eredmények befolyásolásának leghatékonyabb és legeredményesebb eszközének.²² Vlagyiszlav Szurkovot, Putyin elnök tanácsadóját és egykori miniszterelnök-helyettest idézik, aki szerint Oroszország behatol az agyba, és megváltoztatja a tudatot,²³ vagyis a cél manipulálni az információt, amelyet a választók kapnak, dezinformációt és propagandát fecskendezni a média ökoszisztémájába.

A szerzők szerint Oroszország éveken át alkalmazta a kognitív hadviselést a balti államokban, a hagyományos és a közösségi médián keresztül olyan narratívákat propagált, amelyek célja volt eltávolítani az orosz etnikumúakat és az orosz ajkúakat a társadalom többi részétől, aláásni a belpolitikai stabilitást és a baltiak elköteleződését az EU és a NATO iránt. Általánosságban véve a Kreml célja a nyugati választások aláásása a szavazók elméjébe való beavatkozás révén.²⁴ A kognitív hadviselés fegyverként alkalmazza az információt annak érdekében, hogy meggyőzze vagy összezavarja a lakosságot és befolyásolja a közvéleményt.²⁵ A kognitív hadviselést Backes és Swab stratégiaként értelmezi, amelyet információs műveleteken keresztül valósítanak meg,

¹⁹ Sunil Narula: Psychological Operations (PSYOPs): A Conceptual Overview. *Strategic Analysis*, 28. (2004), 1. 187.

²⁰ „We have termed this strategy ‘cognitive warfare’ – altering through information means how a target population thinks, and through that, how they act.” Oliver Backes – Andrew Swab: *Cognitive Warfare. The Russian Threat to Election Integrity in the Baltic States*. Cambridge, Harvard Kennedy School Belfer Center for Science and International Affairs, 2019. v., 8.

²¹ Backes–Swab (2019): i. m. 1.

²² Backes–Swab (2019): i. m. 7.

²³ Владислав Сурков: Долгое государство Путина. *Независимая газета*, 2019. február 11.

²⁴ Backes–Swab (2019): i. m. vi.

²⁵ Backes–Swab (2019): i. m. 8.

a felhasznált taktikai eszközök például az orosz nyelvű hírek, a hamis közösségimédia-profilok.²⁶

Megjegyzik, hogy a kognitív hadviselés terminust nem ők használják először, az elszártan már megjelent a nemzetbiztonsági szakirodalomban az elmúlt években. Az ő definíciójuk azonban különleges, mivel arról szól, hogy Oroszország stratégiája, hogy politikai célokat érjen el nem kinetikus akciókkal, és megváltoztassa azt, ahogyan a lakosság békeidőben gondolkodik.²⁷ Ez tulajdonképpen az előzőekben már ismertetett pszichológiai hadviselés alkalmazása a reflexív kontroll elvének megfelelően.

Backes és Swab szerint, ha a háború a politika folytatása más eszközökkel, akkor a kognitív hadviselés a politika manipulálása idegen országokban az újfajta médian keresztül. A kognitív hadviselésben a hadszíntér a lakosság gondolkodásmódja.²⁸

A szerzők is elismerik, hogy az orosz információs műveletek – egy névtelen amerikai Oroszország-szakértőt idézve – „régí történet, amelyet csak most kezdünk újra felfedezni”. Bár az alkalmazott eszközök megváltoztak, és maga az információs környezet is fejlődött, a stratégia ugyanaz maradt, és amit ma látunk a balti államokban, az nagyon hasonló a hidegháborús szovjet propagandatörekvésekhez.²⁹

1.5. Paul Ottewell

Paul Ottewell, a brit haditengerészeti tisztje 2020-as írását kimondottan a kognitív hadviselés definiálásának szentelte.³⁰ Hivatkozik a brit hadügyminisztérium információs főlényen foglalkozó, 2018-ban megjelent dokumentumára,³¹ amely szerinte úgy definiálja a kognitív előnyt, mint amelyet akkor szerez az egyik fél, ha nagyobb befolyást gyakorol arra, hogy mi szerepeljen a célközönség kollektív napirendjén. Valójában azonban a dokumentumban kognitív előny helyett információs előny szerepel.³² Ottewell tehát eléggé lazán kezeli a két terminust, és szinonimának tekinti őket.

A kognitív hadszíntért úgy határozza meg, mint

„az érzékelésből és az érvelésből álló terület, amelyben a manőverezés az információs környezet kihasználásával valósul meg az egyének, csoportok és/vagy népesség egymáshoz kapcsolódó hiedelmeinek, értékeinek és kultúrájának befolyásolása érdekében”.

A kognitív hadviselést a kognitív hadszíntéren folytatott versengésként határozza meg. Idézi Ray Aldermant, aki az általa az „elme területének” nevezett színtéren végzett manővereket a pszichológiai hadviselés „felerősített” verziójának nevezi, amelynek

²⁶ Backes–Swab (2019): i. m. 8–9.

²⁷ Backes–Swab (2019): i. m. 9.

²⁸ Backes–Swab (2019): i. m. 9.

²⁹ Backes–Swab (2019): i. m. 10.

³⁰ Paul Ottewell: Defining the Cognitive Domain. *Over the Horizon*, 2020. december 7.

³¹ Ministry of Defence: Information Advantage (JCN 2/18). *Gov.uk*, 2018. szeptember 18.

³² Ministry of Defence (2018): i. m. 7.

célja, hogy az ellenséges nemzet népét és vezetését társadalmi, gazdasági és politikai vonalak mentén megossza, és belülről, egy lövés nélkül elpusztítsa. Ottewell szerint ez a definíció azt implikálja, hogy a kognitív hadviselés alapvetően destruktív és erőszakos folyamat. Ő azonban nem ért egyet ezzel, mivel a kognitív hadszíntéren végrehajtott manővereknek része lehet a *soft power* használata annak érdekében, hogy meggyőzzenek és magukhoz vonzzanak más feleket.

Bemutatja Yotam Rosner és David Siman-Tov (a kognitív felforgatás „a közbeszéd manipulálása olyan külső elemek által, amelyek a társadalmi egység aláadására vagy a politikai rendszerbe vetett közbizalom megingatására törekszenek”, illetve a „pszichológiai hadviselés és technológiai infrastruktúrák közti kapcsolat”),³³ valamint Diana Mackiewicz definícióját („dezinformációs folyamat, amelynek célja az információ befogadónak pszichológiai kifárasztása”),³⁴ de bírálja azokat, mert nem teszik lehetővé a védekező kognitív hadviselés lehetőségeinek feltárását. Ezért a következő definíciót javasolja: „manőverek a kognitív területen, amelyek célja előre meghatározott percepció kialakítása a célközönség körében, hogy előnyre tegyenek szert egy másik féllel szemben.” Ahogy a fentiekből kiderül, Ottewell felfogása a kognitív hadviselésről lényegében szintén egyezik a pszichológiai hadviselés leírásaival.

1.6. Kathy Cao és munkatársai

A Johns Hopkins Egyetem és az Imperial College London munkatársai által jegyzett, *NATO Review*-ban megjelent cikk³⁵ szerint a közösségi hálók, a közösségi média, az üzenetküldés és a mobileszközök egyre szélesebb körű használata teszi lehetővé egy új hadszíntér megjelenését, a kognitív hadviselését. A kognitív színtér a versengés új terepe a szárazföldi, tengeri, légi, kibernetikai és világűrbeli területek mellett. A kognitív hadviselésben az emberi elme lesz a csatatér, és a cél nemcsak annak a megváltoztatása, mit gondolnak az emberek, hanem azé is, hogy hogyan gondolkodnak és cselekednek. Ha sikeres, formálja és befolyásolja az adott egyén és a csoport hiedelmeit és viselkedését, azzal a céllal, hogy az agresszor taktikai vagy stratégiai céljait szolgálja. (Ez tökéletes leírása a reflexív kontroll elvének.) Extrém formájában képes szétzúzni és szétzilálni egy teljes társadalmat, aminek eredményeként az már nem rendelkezik a kollektív akarattal, hogy ellenálljon az ellenség szándékainak. Így elképzelhető, hogy egy ellenfél le tud igázni egy társadalmat anélkül, hogy nyílt erőszakhoz vagy kényszerítéshez folyamodna.

A kognitív hadviselés céljai lehetnek korlátozottak, rövid időtávra szólóak, de lehetnek stratégiaiak is, több évtizedes kampányokkal. Egy kampány irányulhat korlátozott célra, például egy tervezett katonai művelet vagy egy konkrét közpolitikai

³³ Yotam Rosner – David Siman-Tov: Russian Intervention in the US Presidential Elections. The New Threat of Cognitive Subversion. *INSS Insight*, No. 1031. 2018. március 8.

³⁴ Diana Mackiewicz: Cognitive Warfare. Hamas & Hezbollah and Their Insidious Efforts. *ResearchGate.net*, 2019. november

³⁵ Kathy Cao et al.: Countering Cognitive Warfare. Awareness and Resilience. *NATO Review*, 2021. május 20.

irányvonal, intézkedés megváltoztatására. Több egymást követő kampány is indítható azzal a hosszú távú céllal, hogy egész társadalmakat vagy szövetségeket bomlasszanak fel a kormányzással kapcsolatos kétségek táplálásával, a demokratikus folyamatok aláásával, polgári zavargások kiváltásával vagy szeparatista mozgalmak szításával.

A kognitív hadviselés integrálja a kiber-, információs, pszichológiai és társadalomtechnikai (*social engineering*) képességeket céljai elérése érdekében. Kihaszználja az internet és a közösségi média előnyeit, hogy szelektíven és sorozatosan célba vegye a társadalom befolyásos személyeit, meghatározott csoportokat és nagyszámú állampolgárt.

Célja, hogy kétségeket ébresszen, ellentmondásos narratívákat vezessen be, polarizálja a véleményeket, radikalizálja a csoportokat, és olyan cselekedeteket ösztönözzön őket, amelyek megbonthatják vagy feldarabolhatják az egyébként összetartó társadalmat. (A bomlasztás a pszichológiai hadviselés legfőbb célja.)

A szerzők megjegyzik, hogy a kognitív hadviselés céljainak eléréséhez nincs szükség hamis információkra vagy álhírekre. Egy kínos kormányzati dokumentum, amelyet egy közhivatalnok feltört e-mail-fiókjából elloptak, és névtelenül kiszivárogtattak egy közösségimédia-oldalra, vagy szelektíven elszórtak egy közösségi hálózaton ellenzéki csoportoknak, elegendő a nézeteltérés kiváltásához. Egy olyan közösségi üzenetküldő kampány, amely felszítja az online influenszerek szenvedélyeit, víruszerűen terjedő vitákat okozhat. A közösségimédia-csoportok motiválhatók tüntetések szervezésére és utcára vonulásra. (Tehát az információs műveletek kinetikus hatást is kiválthatnak.)

A fentiekből látszik, hogy amit a szerzők kognitív hadviselésként írnak le, az nagy átfedést mutat az információs befolyásolással kapcsolatos számos, már létező fogalommal (*információs hadviselés, reflexív kontroll, propaganda*,³⁶ *political warfare*³⁷), és gyakorlatilag teljes egészében megfelel a pszichológiai vagy lélektani hadviselés már ismert jelenségének.

1.7. Alonso Bernal és munkatársai

Az írás közvetlen előzménye egy 2020 őszi tanulmány³⁸ volt, amely szintén a NATO és a Johns Hopkins Egyetem közreműködésében jött létre, és amelynek szerzői között szintén ott van Kathy Cao. Ez a mű részletesen foglalkozik a kognitív

³⁶ Bruce Lannes Smith klasszikus definícióját idézve a propaganda többé-kevésbé szisztematikus törekvés más emberek hiedelmei, attitűdjei vagy cselekedetei befolyásolása érdekében szimbólumok (szavak, gesztusok, zene, emlékművek, ruházat, jelvények stb.) segítségével. Bruce Lannes Smith: *Propaganda*. In *Encyclopaedia Britannica*. *Britannica.com*.

³⁷ A *political warfare* (politikai hadviselés) terminust George Kennan amerikai diplomatától származtatják, aki a hagyományos, államok közötti konfliktus küszöbe alatt zajló, befolyásért folyó harcra képzelte el, amelynek részei a politikai szövetségek, a gazdasági intézkedések, a fehér és a fekete propaganda. Linda Robinson et al.: *Modern Political Warfare. Current Practices and Possible Responses*. Santa Monica, RAND Corporation, 2018. xiii., 2.

³⁸ Alonso Bernal et al.: *Cognitive Warfare. An Attack on Truth and Thought*. (H. n.), NATO – Johns Hopkins University, 2020.

hadviselés definiálásával, és megpróbálja elkülöníteni a pszichológiai hadviseléstől, az információs hadviseléstől és más fogalmaktól.

A szerzők szerint a kognitív hadviselés továbbmegy az információáramlás kontrollálásért folytatott harcnál: inkább arról van szó, hogy a harc annak a kontrollálásért folyik, hogy az emberek hogyan reagálnak az információra. A kognitív hadviselés célja, hogy az ellenségek saját magukat pusztítsák el belülről. (Ez ismét a reflexív kontrollra emlékeztet.) A kognitív hadviselés a közvélemény fegyverként való használata külső entitás által 1. a közpolitika és a kormány politikájának befolyásolása és 2. a közintézmények destabilizációja céljából.³⁹ Bár hangsúlyozzák, hogy a közvélemény befolyásolása a civilizáció megjelenése óta jelen van, alapvető összetevője politikai struktúráinknak, a közvélemény fegyverként való használata a szerzők véleménye szerint új, fenyegető fejlemény, ugyanis az internet és a tömegmédia megjelenése lehetővé tette a populációk nagy léptékű befolyásolását a célzott, hozzáférhető és sokoldalú információközlésen keresztül, amely most a névtelenség homályában működhet.⁴⁰

A kognitív hadviselést a pszichológiai hadviseléssel összehasonlítva több különbségre is rámutatnak. A kognitív hadviselés elsősorban a szürke propaganda termékeivel operál, mivel a fekete és a fehér propaganda⁴¹ használata vagy túl kockázatos, vagy túl transzparens lenne a közvélemény befolyásolásához. A kognitív hadviselés alapvető jellemzője bizonyos mértékű letagadhatóság, amelyet veszélyeztetnek a fekete propaganda termékei, és amelyek nem érvényesülnek a fehérben. (Fontos megjegyezni, hogy a szerzők itt következetesen kerülik a propaganda szó használatát – nyilván azért, hogy ne keverjék ide harmadik fogalomként a propagandát –, és csak fehér és fekete termékekről beszélnek.) Másrészt a szerzők szerint a pszichológiai hadviselésben hangsúlyos a katonai vagy felforgató tevékenység, amely általában nem célja a kognitív hadviselésnek, amely jellemzően a civil társadalmi infrastruktúrát és a kormányokat támadja.⁴²

Az információs hadviseléssel kapcsolatban megjegyzik, hogy az a kognitív hadviseléshez legközelebb álló és vele leginkább összekevert fogalom. Stuart Greenre, az amerikai haditengerészet egykori parancsnokára hivatkoznak, aki szakdolgozatában úgy írta le az információs hadviselést, mint amely öt elemből áll: elektronikus hadviselés, a számítógépes hálózatokban végzett műveletek, pszichológiai műveletek (*PSYOPS*), katonai megtévesztés (*military deception*) és műveleti biztonság. Vagyis az információs hadviselés célja az információáramlás ellenőrzése.⁴³ A fő különbség az információs hadviselés és a kognitív hadviselés között, hogy az előbbi nem tesz

³⁹ Bernal et al. (2020): i. m. 3.

⁴⁰ Bernal et al. (2020): i. m. 5.

⁴¹ A propaganda alfajain belül megkülönböztetik a fehér, a fekete és a szürke propagandát. A fehér propaganda azonosított forrásból származik, és a közölt információ általában pontos. A fekete propaganda forrása fedett vagy másnak tulajdonított, mint a valós forrás, és hazugságokat, koholmányokat, csalásokat terjeszt. A szürke propaganda a kettő között van: a forrása lehet pontosan azonosított, vagy nem, a pontossága bizonytalan. Garth S. Jowett – Victoria O'Donnell: *Propaganda & Persuasion*. Los Angeles – London, SAGE Publications, 2015. 20–21., 24.

⁴² Bernal et al. (2020): i. m. 7.

⁴³ Bernal et al. (2020): i. m. 8–9.

különbséget a hadszíntéri taktikai információ és a nagyközönségnek szánt információ között. Például foglalkozik DDoS-támadásokkal (Distributed Denial of Service, szolgáltatásmegtagadással járó támadás) és taktikai megtévesztéssel (*ghost armies*), amelyek nem tartoznak a kognitív hadviselés körébe. Elhatárolhatók úgy is, hogy az információs hadviselés a tiszta információt igyekszik kontrollálni annak minden formájában, míg a kognitív hadviselés azt igyekszik kontrollálni, hogyan reagálnak az egyének és a populációk a bemutatott információra (vö. reflexív kontroll).

Saját kutatásuk és a terminus korábbi előfordulásai alapján két műveleti mezőre (befolyásolás és destabilizálás) osztották a kognitív hadviselést, és egy táblázatban is összefoglalták, hogy miben különbözik a hadviselés más fajtáitól.⁴⁴

1. táblázat: A kognitív hadviselés és más hadviselési módok összehasonlítása

Jellemző	Pszichológiai hadviselés	Elektronikus hadviselés	Kiber-hadviselés	Információs hadviselés	Kognitív hadviselés
Tömeges trendek/adatok felhasználása			X	X	X
Gondolatokkal/viselkedéssel való foglalkozás	X				X
Nyilvánosság rendkívüli elérésének képessége			X		X
Érdeklődés az információk terjesztése iránt	X	X		X	X

Forrás: Bernal et al. (2020) i. m. 10.

Ennek alapján a pszichológiai hadviseléstől csak annyiban különbözik, hogy az nem használ tömeges mennyiségű adatot/információt, és nem rendelkezik a nagyközönség extrém elérésének képességével. Ezek azonban véleményem szerint csak technikai jellegű különbségek, amelyek nem érintik a tevékenység lényegét, és leginkább abból adódnak, hogy a pszichológiai hadviselést a régebbi korokkal hozzák összefüggésbe, amikor nem álltak rendelkezésre az internetes kommunikációs lehetőségek, azonban semmi akadálya annak, hogy ezeket a lehetőségeket kihasználja. (Lenint parafrázálva: pszichológiai hadviselés + internet = kognitív hadviselés.)

A kognitív hadviselésnek a következő definícióját adják: a közvélemény fegyverként való használata a közpolitika és/vagy a kormány politikájának befolyásolása vagy a kormányzati intézkedések és/vagy intézmények destabilizálása céljából.⁴⁵ A kognitív hadviselés célja a többi hadviseléstől eltérően nem az, hogy rákényszerítse az ellenséget, hogy eleget tegyen az akarataunknak, hanem hogy rávegyük az ellenséget, hogy saját magát pusztítsa el belülről azáltal, hogy képtelen ellenállni, elhárítani a céljainkat. („Rather than ‘compel our enemy to do our will,’ the goal is get the enemy to destroy himself from within rendering him unable to resist, deter, or deflect our goals.”)⁴⁶

⁴⁴ Bernal et al. (2020): i. m. 10.

⁴⁵ Bernal et al. (2020): i. m. 10.

⁴⁶ Bernal et al. (2020): i. m. 11.

A célközönség destabilizációja a lakosság szervezetségének és egységének szétbomlasztása által történik. Ez a termelékenységi drasztikus csökkenését és az együttműködési készség elvesztését okozza, mivel a lakosságot a belső ügyei foglalják le, és kevésbé tud a közös célok elérésére koncentrálni. Az egység és a szervezetség felbomlasztását az elkövetők a lakosság csoportjai között meglévő megosztottságok megerősítése által végzik, vagy új eszmékkel ismertetik meg őket, amelyeket úgy terveztek, hogy a különféle csoportokat egymás ellen uszítsák, és növeljék a polarizációt.⁴⁷ A destabilizáció célpontjai lehetnek a vezetők, de az átlag lakosságot is céllozhatják az elkövetők. A kognitív hadviselés néhány destabilizációs stratégiája: a polarizáció növelése, egyes mozgalmak/ügyek felfrissítése, a kormány/vezetés delegitimációja, egyének/csoportok elszigetelése, kulcsfontosságú gazdasági tevékenységek szétzilálása, infrastruktúra szétzilálása, a kommunikáció megzavarása.⁴⁸

A szerzők szerint Oroszország, Kína és Irán kihasználta az új típusú koronavírus-járvány által okozott zűrzavart, és kognitív hadviselési hadjáratot indított a Nyugat ellen. Ez a többirányú és sokoldalú kampány azt célozza, hogy aláassa a közbizalmat a nyugati államokban. A vírus eredetével kapcsolatos konfúzióval kezdődött, innentől kezdve lehet felfedezni a kognitív hadviselési eszközök, mint a dezinformáció és a hamis narratívák használatát.⁴⁹ Ezeknek az eszközöknek a célja, hogy befolyásolják azt, ahogyan az emberek interpretálják az információt, és reagálnak rá, olyan módon, amely az országuk vezetésében való kételkedésre készíti őket.⁵⁰ A fenyegetést nemcsak az információ jelenti, hanem azoknak a destabilizáló reakciói és hiedelmek, akik befogadják.⁵¹ A megosztás és a polarizáció növelése céljából felhasználhatja a kognitív hadviselés a meglévő, pártvonalak menti politikai megosztottságokat, de egy csoporton belül is szíthat ellentéteket, erre példa a 2016-os DNC-e-mailek (Democratic National Committee, Demokrata Nemzeti Bizottság) kiszivároztatása.⁵² A kognitív hadviselés példaként hozzájuk fel az Egyesült Államok Chile elleni gazdasági szankcióit is, amelyek segítségével megváltoztatta a lakosság gondolkodási folyamatait: a szankciók kétségeket ébresztettek a chilei lakosság körében, és a kétségek megtorláshoz vezettek.

A kognitív hadviselés másik célja a célközönség befolyásolása. A befolyásolás akkor történik meg, ha sikerül manipulálni azt, ahogyan a célközönség interpretálja és értelmezi a világot. Az elkövetők olyan módon vezérlik a célpont cselekedeteit, amely az elkövető céljait szolgálja. A befolyásolás célja annyiban különbözik a destabilizációtól, hogy a célcsoportnak egyet kell értenie az adott ügyben. A legnagyobb eredményt az jelenti, ha az elkövetőknek sikerül paradigmaváltás által konszenzust teremteniük a lakosság körében, szembe fordítva őket azokkal az eszmékkel, amelyekben felnőttek. Ennek érdekében célba vehetik a politikai, gazdasági vagy társadalmi vezetőket mint vektorokat, hogy általuk nagyobb közönséget érjenek el, vagy pedig egyszerűen

⁴⁷ Bernal et al. (2020): i. m. 12.

⁴⁸ Bernal et al. (2020): i. m. 12–13.

⁴⁹ Bernal et al. (2020): i. m. 13.

⁵⁰ Bernal et al. (2020): i. m. 14.

⁵¹ Bernal et al. (2020): i. m. 15.

⁵² Bernal et al. (2020): i. m. 15.

csak kibocsátják az információt, abban reménykedve, hogy elérnek elegendő embert a változás kiváltásához.⁵³

Következtetések

Az ismertett szakirodalom alapján az állapítható meg, hogy a kognitív hadviselésnek többféle értelmezése létezik. Az egyik a kognitív komponenst úgy értelmezi, mint a hadvezetés kognitív folyamatainak, a jó döntéshozásnak a fontosságát, ami tulajdonképpen nem jelent újdonságot a korábbi korok hadviseléséhez képest. A másik értelmezés szerint a kognitív hadviselés lényege az ellenség kogníciójának, gondolkodási folyamatainak, az általa levont következtetéseknek a manipulációja, ami tulajdonképpen megegyezik a szovjet hadtudomány által kifejlesztett reflexív kontrollnak a hidegháborúból már ismert elvével, és rendkívül közel áll a pszichológiai hadviseléshez. A harmadik pedig úgy értelmezi a kognitív hadviselést, mint különböző területek (kiber-, pszichológiai, elektronikus stb.) kombinációját.

Az ellenség félrevezetése, gondolkodásának manipulálása, az a gondolat, hogy a háborút még azelőtt kell megnyerni, mielőtt egyáltalán sor kerülne a fizikai összecsapásra, régi hagyományokra tekint vissza a hadtudományban, megtalálható Szun-ce *A háború művészete* és Kautilja *Arthaszásztra* című művében is.

A kognitív hadszíntér annyiban nem új, hogy a pszichológiai műveletek és a háborús propaganda eddig is az emberi elme terepén zajlott, annyiban viszont érdemes új, külön hadszíntérként kezelni, hogy korábban a fizikai műveletek kísérőjeként tekintettek ezekre, az internet elterjedésével azonban önálló tevékenységekké váltak, és a virtuális tér valóban új terepként fogható fel.

A kognitív hadviselés a fent ismertett szakirodalom értelmezései alapján nem jelent gyökeresen új jelenséget, hanem megfeleltethető a régről ismert pszichológiai vagy lélektani hadviselésnek, azzal a különbséggel, hogy az információs társadalom, különösen az internet adta lehetőségek kiterjesztették annak potenciálját. Ami miatt mégis értelme lehet különálló jelenséggént kezelni, hogy az új kommunikációs lehetőségek és az információnak a mai társadalmakban betöltött központi szerepe miatt valószínűleg nagyobb fokú lett a tudatosság a társadalmi tudat befolyásolásával kapcsolatban.

Felhasznált irodalom

Backes, Oliver – Andrew Swab: *Cognitive Warfare. The Russian Threat to Election Integrity in the Baltic States*. Cambridge, Harvard Kennedy School Belfer Center for Science and International Affairs, 2019. Online: www.belfercenter.org/publication/cognitive-warfare-russian-threat-election-integrity-baltic-states

⁵³ Bernal et al. (2020): i. m. 19–20.

- Bernal, Alonso – Cameron Carter – Ishpreet Singh – Kathy Cao – Olivia Madreperla: *Cognitive Warfare. An Attack on Truth and Thought*. (H. n.), NATO – Johns Hopkins University, 2020. Online: www.innovationhub-act.org/sites/default/files/2021-03/Cognitive%20Warfare.pdf
- Bienvenue, Emily – Zac Rogers – Sian Troath: *Cognitive Warfare. The Cove*, 2018. szeptember 20. Online: <https://cove.army.gov.au/article/cognitive-warfare>
- Cao, Kathy – Sean Glaister – Adriana Pena – Danbi Rhee – William Rong – Alexander Roalino – Sam Bishop – Rohan Khanna – Jatin Singh Saini: *Countering Cognitive Warfare. Awareness and Resilience*. *NATO Review*, 2021. május 20. Online: www.nato.int/docu/review/articles/2021/05/20/countering-cognitive-warfare-awareness-and-resilience/index.html
- Gagliano, Giuseppe: *The Cognitive Warfare. Aspects of New Strategic Thinking. Modern Diplomacy*, 2018. március 5. Online: <https://moderndiplomacy.eu/2018/03/05/cognitive-warfare-aspects-new-strategic-thinking/>
- Giles, Keir – James Sherr – Anthony Seaboyer: *Russian Reflexive Control*. Kingston, Royal Military College of Canada, 2018.
- Harbulot, Christian – Nicholas Moinet – Didier Lucas: *La guerre cognitive. A la recherche de la suprématie stratégique*. Konferencia-előadás. Elhangzott: *VI Forum intelligence économique de l'Association Aéronautique et Astronautique Française*. Menton, 2002. szeptember.
- Jowett, Garth S. – Victoria O'Donnell: *Propaganda & Persuasion*. Los Angeles – London, SAGE Publications, 2015.
- Lannes Smith, Bruce: *Propaganda*. In *Encyclopaedia Britannica*. *Britannica.com*. Online: www.britannica.com/topic/propaganda
- Libicki, Martin C.: *What is Information Warfare?* Washington, National Defense University, 1995. Online: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA367662.pdf>
- Mackiewicz, Diana: *Cognitive Warfare. Hamas & Hezbollah and Their Insidious Efforts*. *ResearchGate.net*, 2019. november. Online: www.researchgate.net/publication/337228818_Cognitive_Warfare_-_Mackiewicz-Diana_2018
- Ministry of Defence: *Information Advantage (JCN 2/18)*. *Gov.uk*, 2018. szeptember 18. Online: www.gov.uk/government/publications/information-advantage-jcn-218
- Narula, Sunil: *Psychological Operations (PSYOPs): A Conceptual Overview*. *Strategic Analysis*, 28. (2004), 1. 177–192.
- Ottewell, Paul: *Defining the Cognitive Domain*. *Over the Horizon*, 2020. december 7. Online: <https://othjournal.com/2020/12/07/defining-the-cognitive-domain/>
- Reid, Clifford: *Reflexive Control in Soviet Military Planning*. In *Soviet Strategic Deception*. Stanford, The Hoover Institution Press, 1987. 293–312.
- Robinson, Linda – Todd C. Helmus – Raphael S. Cohen – Alireza Nader – Andrew Radin – Madeline Magnuson – Katya Migacheva: *Modern Political Warfare. Current Practices and Possible Responses*. Santa Monica, RAND Corporation, 2018. Online: www.rand.org/pubs/research_reports/RR1772.html
- Rosner, Yotam – David Siman-Tov: *Russian Intervention in the US Presidential Elections. The New Threat of Cognitive Subversion*. *INSS Insight*, No. 1031, 2018. március 8. Online: www.inss.org.il/publication/russian-intervention-in-the-us-presidential-elections-the-new-threat-of-cognitive-subversion/
- Siboni, Gabi: *The First Cognitive War*. In *Strategic Survey for Israel 2016-2017*. Tel Aviv, Institute for National Security Studies, 2016. Online: www.inss.org.il/publication/first-cognitive-war/

- Siteanu, Eugen: Knowledge-based Warfare (Cognitive Warfare). *Strategic Impact*, (2007), 3. 55–61.
- Thomas, Timothy L.: Russia's Reflexive Control Theory and the Military. *Journal of Slavic Military Studies*, 17. (2004), 2. 237–256.
- Underwood, Kimberly: Cognitive Warfare Will Be Deciding Factor in Battle. *Signal*, 2017. augusztus 15. Online: www.afcea.org/content/cognitive-warfare-will-be-deciding-factor-battle
- Ventre, Daniel: *Information Warfare*. London, Hoboken, ISTE – John Wiley & Sons 2016.
- Watts, Clint: *Messing with the Enemy. Surviving in a Social Media World of Hackers, Terrorists, Russians, and Fake News*. New York, Harper Paperbacks, 2019.
- Zhang, Chun-lei – Xiao-niu Yang: *Elementary Study on Cognitive Electronic Warfare*. Jiaxing, No. 36 Research Institute of CETC, 2012. Online: https://en.cnki.com.cn/Article_en/CJFDTotal-TXDK201302002.htm
- Сурков, Владислав: Долгое государство Путина. *Независимая газета*, 2019. február 11. Online: www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html